

A 6. ÉLŐNYELVI KONFERENCIA ELŐADÁSAI

KÉTNYELVŰSÉG

ÉS

MAGYAR NYELVHASZNÁLAT

Szerkesztette:

KASSAI ILONA

BUDAPEST

1995

Tartalom

Előszó	7
Langman Juliet: A kétnyelvűség kutatásának modern irányzatai	11
Mikes Melánia – Junger Ferenc: A szerbhórvát–magyar két- nyelvűséget érintő szociolingvisztikai kutatások a Vajdaságban	27
Bartha Csilla: Nyelvcseré, nyelvvesztés: szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához	37
Szépe György – Zimmermann Claudia: Nyelvpolitikai keret a kisebbségi nyelvhasználat kérdésköréhez	49
Gyivicsán Anna: Kétnyelvűség – nyereség vagy zsákutca?	57
Göncz Lajos: A tannyelv hatása a tanulók személyiségfejlődésére többynnyelvű környezetben	65
Jarovinszij Alekszandr: A mentális szótár felépítése kétnyelvű gyermekeknél	83
Kassai Ilona: Kommunikatív stratégiák a nyelvvesztés kezdetén	99
Szabó T. Ádám: A moldvai csángó értelmiség két- és félnyelvűsége	111
Fodor Katalin: A csángók identitásproblémájának nyelvi és nyelven kívüli okairól	121
Csernicskó István: A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség	129
Lizanec Péter: Lexikai párhuzamok a táplálkozás szókincsében a kárpátaljai magyar népnyelvben	147
Balogh Lajos – Debrecenzi Anikó: Nagydobrony helye a kárpátaljai magyar nyelvjárások rendszerében	155
P. Csige Katalin: Anyanyelv – idegen nyelv?	163
Simon Szabolcs: Az újságcímek színeváltozása	171
N. Császi Ildikó: Nagykér (Vel'ky kyr) személynév- használatának történeti vizsgálata	181

Lanstyák István: A szlovákiai magyar argó néhány kérdéséről	189
Cs. Nagy Lajos: Az ly realizációi Medvesalján	203
Sándor Anna: Megfigyelések Kolon mai nyelvhasználatáról	211
Papp György: Beszédhelyzeti kötődésű kölcsönszavak és közlési interferenciák a jugoszláviai magyarság nyelvében	217
Katona Edit: A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása	225
Andrić Edit: Interferencia-jelenségek a vajdasági magyar nyelvhasználatban	235
Zsemlyei János: Román tükörszavak, tükörkifejezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában	245
Fagyal Zsuzsanna: Interferencia-jelenségek a solymári svábok magyar beszédében	253
Kontra Miklós: Módszertani megjegyzések az amerikai magyar eldöntendő kérdőintonáció kapcsán	271
Borbély Anna: Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben	287
Rajzli Ilona: Nyelvi adaptálódás és kódváltás a megváltozott körülmények között	299
Posgay Ildikó: Valóban hiperpurizmus?	305
Név- és tárgymutató	311

A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség (1945–1993)

CSERNICSKÓ ISTVÁN

1. A kárpátaljai magyarság bilingvizmusának kutatásával ezidáig gyakorlatilag senki sem foglalkozott. Bár hasonló tematikájú munkák jelentek már meg, azok inkább a kárpátaljai ruszin/ukrán nyelvjárások lexikális kölcsönszóit tanulmányozták (pl. Csopey László: Magyar szók a rutén nyelvben; Lizanec Péter: Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok. A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján). Éppen ezért ez a munka tulajdonképpen problémavázlat. Problémafelvetés, amely a teljesség igénye nélkül megpróbál képet nyújtani a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségéről, és alapul szolgálni a későbbi mélyebb és részletesebb kutatásokhoz.

2. Kárpátalja ezer éven át a soknemzetiségű történelmi Magyarország szerves része volt. Az ország egyik idegvégződése földrajzi, politikai és nyelvi szempontból egyaránt. Önálló földrajzi fogalom az első világháborút követően „lépett elő”. Tipikusan az az európai térség, ahol az államalkotó többségi nemzet mellett néhány nemzeti és nemzetiségi kisebbség él.

Mivel gyakorlatilag a Kárpátok hegyvonulatai a magyar nyelvterület keleti határát jelentik, a terület etnikailag tarka képet mutat. Kárpátalján fedi egymást a magyar és a (keleti) szláv nyelvhatár. Az átfedést bonyolítja, hogy egyszerre több szláv nyelv — ruszin, ukrán, szlovák, orosz — nyelvhatára érintkezik itt a magyarral.

A fentiekből logikusan következik, hogy a kétnyelvűség nem újkeletű jelenség a régióban. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a XX. század első harmadáig, sőt 1945-ig a bilingvizmus nem a helyi magyarokra, hanem a terület más nemzetiségű lakosaira volt jellemző, olyannyira, hogy „azokban a magyar falvakban, amelyek az ukrán fal-

vak közvetlen szomszédságában kerülnek el, a magyar lakosság körében 1945-ig nem lehetett megfigyelni a kétnyelvűséget, viszont eléggé elterjedt a bilingvizmus a kárpátontúli ukrán lakosság soraiban ott, ahol közvetlenül érintkeztek a magyarokkal. Még azokban a községekben is, ahol ukránok és magyarok együtt éltek, leginkább az ukrán lakosság volt kétnyelvű” (Lizanec 1970:89).

A kárpátaljaiak szempontjából is gyökeres változást jelentett az 1945-ik év, amikor is Kárpátalja a Szovjetunió részévé vált. A háború és a sztálini terror által megtizedelt kárpátaljai magyarok körében erősen beindult az asszimilációs folyamat, amelynek egyik állomása a kétnyelvűség kialakulása.

Kísérjük meg nyomon követni a bilingvizmus elterjedésének okait a vidék magyarságának körében!

3. Két, egymással közvetlenül érintkező közösségben akkor alakul ki kétnyelvűség, ha fejlődésük és a társadalmi–politikai életben játszott szerepük tekintetében körülbelül egyenlő szerepet játszó nyelvek interferálnak. Ha azonban az érintkező nyelvek egyike államnyelv, vagyis fölötte áll a másiknak és erőszakkal terjesztik a másik közösségben, akkor a bilingvizmus elsősorban abban a közösségben terjed, amelynek nyelve az adott időpontban nem államnyelv.

Hasonló helyzet állt elő Kárpátalján, amikor a második világháborút követően a terület lakossága egy olyan néppel került szoros, alárendelt kapcsolatba, amellyel addig közvetlenül soha nem találkozott: az oroszral (vö. Balogh 1993:107).

A hatalomváltással a hivatalos nyelv (és ezzel a társadalmi előmenetel és érvényesülés alapfeltétele is) az orosz lett Kárpátalján. Ez általában a társadalom azon rétegeire hatott, amelyek közvetlenül függtek a létező államhatalomtól: az értelmiségre, a hivatalnokokra és közalkalmazottakra, akik főként Kárpátalja két törvényhatósági jogú városában (Ungvár, Munkács) éltek.

Az új rendszerrel tömérdek új fogalom érkezett. Az új ideológiai–politikai szókinccset, a hivatalok és közintézmények neveit stb. le kellett fordítani magyarra, ami nem mindig sikerült megfelelően. A sok esetben rosszul fordított, hosszú alakokat hivatalos helyen nem hasz-

nálhették, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy az élő nyelvben nem gyökeresedtek meg, csak a sajtóban fordultak el. Tulajdonképpen ugyanez történt a szakszókinccsekkel is. Így alakult ki az a különös helyzet, hogy a kárpátaljai regionális nyelvváltozat szinte valamennyi terminus technikusa kölcsönszó.

Az új renddel rendtartók is érkeztek Kárpátaljára. A betelepülők elsősorban a közigazgatási, ipari, kulturális, közlekedési stb. központokat, vagyis a városokat célozták meg. A régió etnikai arculata tehát hirtelen megváltozott.

A betelepült, ideirányított oroszul beszélők vegyültek a magyar lakossággal. A szoros kapcsolat eredménye, hogy az orosz nyelv a mindennapi életben is fontos szerephez jutott, hiszen orosz lett a szomszéd, a postás, a főnök, az eladó ... stb.

A keveredéssel együttjárt a vegyes házasságok megjelenése. Az ilyen frigyből származó gyerekek nemzetisége az apa nemzetiségét követi, anyanyelve is nagyon gyakran az orosz, hiszen a különböző nemzetiségű háztartások kommunikációja általában orosz nyelven folyt.

Az internacionalizmusba burkolt elnemzetietlenítési törekvések, a szovjet–orosz propaganda hatására az orosz nyelv lassan presztízsnyelvvé „fejlődött”. Bizonyítéka ennek, hogy egyre több magyar szülő íratja gyermekét orosz tannyelvű iskolába. Ehhez az anyanyelvi oktatás válsága is hozzájárult. „Kárpátaljának (...) 1945 óta nincs olyan magyar nyelvű oktatási intézményhálózata, amely az óvodától az egyetemig biztosítaná gyermekeink anyanyelvű tanulását” (Orosz 1992:52). 1988-ig nem létezett külön a magyar óvodák számára kibocsátott tanterv, már csak azért sem, mert magyar óvodák sem létezhettek. Az általános és középiskolai oktatás színvonala sem kielégítő, ami elsősorban a már koncepciójában rossz tantervnek, a fordításos tankönyveknek, az ideologizált nevelésnek stb. tudható be. A szakiskolai, szakmai oktatás ennél is katasztrofálisabb helyzetben tengődik. Jelenleg csak a beregszászi 18-as számú szakközépiskolában, az Ungvári Közművelődési Szakiskolában és a Munkácsi Tanítóképzőben működik magyar csoport. Egyetemi, főiskolai képzésben sem részesülhettek anyanyelvükön Kárpátalján a magyar diákok. Bár az Ungvári

Állami Egyetemen 1963-ban beindult a magyar nyelv- és irodalom szakos tanárok képzése, ez nem jelenti azt, hogy számukra minden tárgyat magyarul adnak elő. Az egyetem más karainak magyar anyanyelvű diákjai pedig kizárólag ukrán és orosz nyelvű előadásokat hallgatnak, orosz nyelvű szakirodalomból készülnek a vizsgákra, és majdan magyar nyelven tartják az órákat az iskolákban, ami rendkívüli fogalomzavart, keveredést idéz elő, s ezt persze a tanulók sínylik meg leginkább.

A helyzetet bonyolítja, hogy a magyar tannyelvű iskolákban az 1990–1991-es tanévig nem oktatták az ukrán nyelvet, a szuverén Ukrajna államnyelve pedig az ukrán.

A városhoz való idomulás, a férfiak katonai szolgálata és elsősorban a kötelező középiskola a magyar többségű falvakba is „elvitte” az orosz nyelvet.

Az új termelési, gazdasági és politikai életviszonyok, az erőszakos kollektivizáció, a magántulajdon államosítása, tehát az életkörülmények hirtelen és gyökeres változása szintén hozzájárult a kétnyelvűség mind szélesebb körű elterjedéséhez, hiszen például a termelőszövetkezetek (kolhozok, szovhozok) vezetői, az új hatalmi rendszer funkcionáriusai csak orosz nyelven érintkeztek az emberekkel.

A magyar parasztságot rendkívüli módon megviselte, hogy legfőbb büszkesége, a föld kikerült a kezei közül. Ez bizonytalanná tette a kárpátaljai magyar földművelő réteget. Úgy érezte, a levegőben lóg, nincs biztonságban, amit az idegen kultúrtestbe való beilleszkedési nehézségek és az egyre romló gazdasági helyzet is tetézték. Az egyházak felszámolásával pedig a lelki vigasz lehetőségét is elrabolták az emberektől. A fentiek és a kárpátaljai nemzetiségek asszimilációjára törekvő politika ahhoz vezettek, hogy a lakosság körében általánossá vált a közömbösség, az idegenségérzés, ami nyelvi igénytelenségben is tükröződött.

A gorbacsovi nyitást követően enyhült a politikai nyomás, átjárhatóvá váltak a határok, felújultak a kapcsolatok az anyaországgal. Ugyanakkor a megélhetés napról-napra drágább és nehezebb lett. Az eredmény: a kárpátaljai magyarok százai települtek (és települnek) át Magyarországra az elmúlt 3–5 évben. „A statisztikai adatokból kiderül, hogy a beregszászi és az ungvári járás magyarságának szaporulatát

jelentősen meghaladja a kivándorlók egyre növekvő száma. A Kárpátalját elhagyóknak mintegy kétharmada kiművelt fő, a magyarság szellemi frontjának képzett 'hadnagysai': mesteremberek, agrár-, műszaki és humán értelmiségiek, építészek és orvosok, pedagógusok és kereskedők, képzőművészek és tollforgatók, az ideiglenesen Magyarországon tanuló és dolgozó fiatalok, valamint az egykori kommunista pártideológia élharcosai, ismert nevükön a janicsárok" (Botlik – Dupka 1993:14). Az elköltözöttek betöltetlen űrt hagynak maguk után. Helyükre ukrán/orosz lakosság özönlik, s ezáltal a viszonylagos homogenitásban élő kárpátaljai magyarság lassan elveszíti egységét.

A föld megtartó ereje óriási. Magyarságunk megőrzésének egyik legfőbb záloga veszélybe került. „Az ukrán földtörvény ugyanis számos negatív jelenséget indíthat el a kárpátaljai magyarság szempontjából. Nem köti helybenlakási cenzushoz a földek birtokbavételének, illetve bérbeadásának jogát, így fennáll a veszély, hogy népvándorlás indul meg a jobb mezőgazdasági vidékekre. Így Kárpátalja síkvidéki, zömében magyarlakta települései felé, amely újabb feszültségek forrásává válhat. Az Ungvár közelében fekvő Homok község hatvan lakosa 1992 elején beadványt intézett az Ungvári Járási Tanácshoz, amelyben tiltakoztak amiatt, hogy a falu tanácselnöke és néhány bizalmasa kiárúsítja földjeiket és korlátlanul, önkényesen befogadja az idegeneket. (...) A tősgyökeres lakosságot az is aggasztja, hogy az 1945 előtt színmagyar község feltöltése más nemzetiségűekkel évtizedek óta tervszerűen folyik. (...) A ma tiszta magyar falvak néhány év alatt vegyes lakosságúak lesznek, s az újonnan betelepültek más nyelvű óvodát, iskolát követelnek. Ungvár és Csap környékén jó termő búzaföldeket parcelláztak föl és lázasan építkeznek a hegyvidékről jött emberek, ahol fölbomlottak a kolhozok. A közösben csak a szénarétek maradtak és 1992-ben tízezer hektárral kevesebb földet műveltek meg Kárpátalján, mint egy évvel korábban" (Botlik – Dupka 1993:20).

„1941–1989 között (...) 12 község veszítette el magyar többségűségét: Aknaszlatina, Visk, Fancsika, Karácsonfalva, Mátyfalva, Tiszaújhegy, Csap, Kincseshomok, Minaj, Katergény, Korláthelmec, Ungtarnóc.

Mindent egybevetve 1920-tól a 113 magyar többségű településből az elmúlt évtizedek folyamán 35 település veszítette el kizárólagos magyar jellegét. Az egykor többé-kevésbé egységes, homogén ungvári járási és a szőlősi járási magyar etnikai tömb az ukrán elem betelepődése következtében fellazulóban van” (Botlik – Dupka 1993:280).

4. A kárpátaljai magyar regionális köznyelv a kétnyelvűség fokozatos és állandó terjedésével bizonyos mértékig eltávolodott a sztenderd magyar nyelvváltozattól, ami természetesen nem egyedi példa (vö. Molnár Csikós 1990, Bartha 1991, Ágoston 1990, Tolcsvai Nagy 1991 stb.). A mostoha körülmények ellenére a kárpátaljai magyarság nyelvcserejére nem került sor, sőt a bilingvizmus sem vált általánossá.

Ennek is megvannak az okai.

A két világháború közötti időszakban a kárpátaljaiak stabil gazdasági helyzetben élhettek, főleg a cseh polgári demokrácia éveiben. A szovjet területfoglalás, az oroszosítás, az erős centralizáció, a gazdasági körülmények és az életszínvonal jelentős visszaesése valamiféle burkolt ellenállást váltott ki a kárpátaljai lakosságból a gyarmatosítók ellen. Az erőszakos nemzetiségi politika, melynek asszimilációhoz kellett volna vezetnie, egyformán sújtotta a magyarokat, ruszinokat, ukránokat. Lassan egy visszafojtott és rejtett antipátia alakult ki a „vosztocsnyik”-okkal, „muszkák”-kal szemben, valamiféle le-nézés kulturálatlanságuk, primitívségük miatt (vö. Botlik – Dupka 1991:73), főként a falvakban, a nép körében, de tettelegesséig soha nem fajult, viszont a fenntartások az idegen nyelvvel szemben is „működtek”. (Hasonló jelenség figyelhető meg a romániai szászok körében is, vö. Gal 1991a:145).

A kárpátaljai magyarság nyelvi és kulturális asszimilációját nehezítette és gátolta az is, hogy a magyar és az orosz nem rokon nyelv. „Nagyon valószínű, hogy a magyarság különleges — s a szomszédok számára szinte megtanulhatatlan — nyelve nem csupán a szomszédokkal való kapcsolatteremtésben volt akadály, hanem bizonyára akadály volt a nép idegenekbe való beolvadásának és szétszóródásának is. A szomszédoktól nagyon különböző nyelv ugyanis valóságos kommunikációs „burkot” alkotott, megnehezítette a szomszédokkal való

nyelvi közeledést, a kétnyelvűséget és a beolvadást, még abban az esetben is, amikor a nép valamely hatalmasabb szomszédjának vazallusa volt” (Fodor 1992:61–62)

A magyar és orosz nép ellentétes kultúriorientációja sem könnyítette meg a kapcsolatteremtést a nagyrészt református kárpátaljai magyarok és a pravoszláv oroszok között.

A magyarságtudat ébrentartását segítette a Magyarországgal a televízió- és rádióadások, az újságok és folyóiratok által fenntartott közvetett kapcsolat is. Ezt a kapcsolatot nem zavarták meg olyan tényezők, amelyek pl. a magyarországi szlovák kisebbség esetében komoly gondot okoznak. A Magyarországon élő szlovák kisebbség nyelvjárása ugyanis nagymértékben eltér a szlovák irodalmi nyelvtől, ezért a magyarországi szlovákság vagy a szlovák irodalmi nyelvet érzi idegennek, vagy saját anyanyelvjárását alacsonyabbrendűnek (vö. Zsilák 1992:31). A kárpátaljai magyar dialektusok nem különböznek lényegesen a magyar irodalmi nyelvtől, lévén ahhoz az észak-keleti nyelvjárástípushoz tartozóak, amely a magyar irodalmi nyelv alapját képezi.

Kárpátalján a magyar nyelv elsődleges őrzője a falu, a magyar lakosság nagyobb része (67%) falun él.

A kárpátaljai magyarlakta településeket egyelőre nem fenyegeti az elnéptelenedés, az elöregedés veszélye. Az ország belső területei felé tartó migráció gyakorlatilag jelentéktelen, és a városok sem vonzzák tömegesen a fiatalokat. Ez azzal magyarázható, hogy az évtizedek óta fokozódó gazdasági nehézségek ellenére a kárpátaljai magyar falusi lakosság a háztájinak köszönhetően viszonylagos jólétben él. A kárpátaljai városok országos viszonylatban nem jelentős ipari központok, kevés vidéki munkást foglalkoztatnak; az egészen a legutóbbi időkig jó közlekedési viszonyok lehetővé tették az ingázást a városban dolgozó falusiaknak is. A mezőgazdasági termelőség csökkenése pedig helyben oldották meg a falusi lakosság foglalkoztatottságát, így a sorozatos betelepítések és betelepülések ellenére a magyarlakta terület kompakt és homogén jellege megmaradt (vö. Botlik – Dupka 1991:72–77).

A nyolcvanas évek második felében jelentkező peresztrojka nyitottabb politikája megkönnyítette az emigrációt, lehetővé tette a gazdasági, kulturális kapcsolatok megerősödését Magyarországgal. Lehetővé vált a kárpátaljai magyar fiatalok anyaországi továbbtanulása. Vagyis a magyar nyelv a Nyugattal való kapcsolatteremtés egyik eszköze lett. Mi pedig tudjuk: „egy kisebbségi nyelv vonzó ereje nő, ha ez a nyelv összeköti beszélőit szimbolikusan vagy gyakorlatilag egy gazdaságilag és politikailag fejlettebb világrésszel” (Gal 1991b:75). A magyar nyelv rövid idő alatt presztízsnnyelvűvé vált Kárpátalján. Megnőtt az érdeklődés iránta, olyannyira, hogy orosz és ukrán gyerekeket is íratnak magyar iskolába, orosz és ukrán iskolák oktatják fakultációban a magyar nyelvet, fejlődött a magyar nyelvű oktatási rendszer. Megkezdtek munkájukat az újjáéledő kárpátaljai egyházak is. A kárpátaljai szórványmagyarság, a Felső-Tisza-vidék magyarsága körében újjáéledőben van a nemzeti öntudat, a magyarságérzés.

5. A nyelvek közötti érintkezések kérdése elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt sok problémát vet fel. Ha például a kárpátaljai magyarság bilingvizmusának kérdésével foglalkozunk, figyelembe kell vennünk a régió etnikai összetételét, és azt a tényt, hogy Kárpátalján a magyar nyelv nemcsak az orosz, hanem az ukrán/ruszin nyelvvel is interakcióba lép. Ennélfogva a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségének két típusát különböztetjük meg: a magyar–orosz, illetve a magyar–ukrán/ruszin kétnyelvűséget.

a) Magyar–orosz kétnyelvűség

Az 1945 után szerveződött hatalom ezrével telepítette csatlósait Kárpátaljára. Jellemző, hogy az 1910-es és az 1930-as népszámlálási adatok számottevő orosz lakosságról nem tesznek említést Kárpátalján, viszont 1959-ben a terület lakosságának 3,2%-a (29.599 fő), 1970-ben 3,3%-a (35.189 fő), 1979-ben 3,6% (41.700 fő), 1989-ben pedig már 4,0%-a (49.500 fő) orosz nemzetiség (vö. Botlik – Dupka 1993:286).

Az orosz lakosság telepítése elsősorban Kárpátalja városaiba, főként a két legnagyobb városba, Ungvárra és Munkácsra folyt. Az

1970-es statisztikai adatok szerint csupán 4200 orosz nemzetiségű kárpátaljai él falusi környezetben, a többi városban (vö. Botlik – Dupka 1993:287). Ungvár és Munkács magyar lakosainak minden nap használt, második nyelve lett az orosz.

Magyar–orosz kétnyelvűségről beszélhetünk Csap és Bányó magyar lakosaival kapcsolatban is. Az 1945-ig egyértelműen magyar többségű települések nemzetközi jelentőségű vasúti csomóponttá fejlődtek, ahol a szakemberek, vezetők nagy része orosz nemzetiségű és anyanyelvű.

A magyar többségű kárpátaljai falvak – és Beregszász város is – ebbe a csoportba tartoznak. Ezen települések lakosai ugyanis iskolai éveik alatt többé-kevésbé elsajátították az orosz nyelvet, és hivatalos ügyeiket is az államnyelven, azaz oroszul intézték.

b) Magyar–ukrán/ruszin kétnyelvűség

Kárpátalján egyértelműen az ukrán/ruszin népesség van többségben. Néhány ukrán/ruszin településen magyar lakosság is él. A vegyes lakosságú kárpátaljai települések nagy részén nem működik magyar tantervű óvoda, iskola, így a magyar lakosság orosz/ukrán nyelvű oktatásban részesül, már gyermekkorában elsajátítja környezetének nyelvét, amit a későbbi kommunikációban is felhasznál.

A bilingvizmus tehát a kárpátaljai magyarság körében természetes és általános jelenség. A szó klasszikus értelmében vett kétnyelvűségről mégsem nagyon beszélhetünk (vö. ÉKsz. kétnyelvű: Két nyelvet egyformán jól használó). Az egy- és kétnyelvűség közötti átmenetnek viszont több típusával találkozhatunk. Az átmeneti kategóriákat megpróbáltam két (relatívan értendő!) csoportra redukálni.

Az elsőbe azokat soroltam, akik anyanyelvük mellett még (legalább) egy nyelvet beszélnek, s ezt nap mint nap használják a környezetükkel való kommunikációban. Ebbe a csoportba a kárpátaljai magyar anyanyelvű közalkalmazottak, hivatalnokok, politikusok és értelmiségiek, tehát főként a városok magyar lakossága tartozik, és persze az ukrán/ruszin többségű falvak magyarsága. Az első csoportba tartozókat kétnyelvűeknek tekintem.

A második csoport tagjai első nyelvük (anyanyelv) mellett szintén ismernek még (legalább) egy nyelvet, ami rendszerint a hivatalos

államnyelv, de azt ritkán, alkalmoszerűen használják. Ide a magyar többségű települések magyar lakosai tartoznak. Őket egynyelvűeknek tekintem, mert számukra az orosz/ukrán nyelv nem a környezet nyelvét, hanem az állam, a hatalom nyelvét jelenti, melynek mindennapi használatára nem kerül sor. Még akkor sem, mikor a beszélőknek olyan szókinszre van szükségük, amelyet anyanyelvükön nem birtokolnak. Ilyen esetben sem oroszul/ukránul beszélgetnek egymás közt, hanem inkább kölcsönszókkal pótolják anyanyelvi deficitjüket.

(Lanstyák [1992:42] szerint is: „A szlovákiai magyarok nem kis része számára a magyar nyelv annyira domináns, hogy a szlovák nyelv az életükben inkább idegen, mintsem második nyelvként funkcionál. Főleg a túlnyomórészt magyarok lakta vidékeken van ez így, ahol sokan a szlovák nyelvet csak akkor használják, ha az a megértés szempontjából nélkülözhetetlen.”)

A kárpátaljai magyarság bilingvizmusa magyar domináns kétnyelvűség. Kivételt csak a Felső-Tisza-vidék szóránymagyarsága képez. A teljes nyelvi elszigeteltségben élő kárpátaljai magyar diaszpóra a nyelvváltás küszöbén áll. Szinte már nem is kétnyelvűek: magyar nemzetiségű, ukrán anyanyelvű emberek. A magyar nyelv csaknem teljesen kiszorult a használatból, az idősek közötti és a családi érintkezés nyelvévé szorult vissza. Az utóbbi években éledőben van nemzeti identitástudatuk. A magyar nyelv szerepében közel áll ahhoz a funkcióhoz, amelyet a német nyelv tölt be a romániai németajkúak körében (vö. Gal 1991a:141–146): a Magyarországgal, s ezzel a modernebb, gazdagabb világgal való kapcsolat egyetlen szimbóluma.

6. A kétnyelvűség hatása a kárpátaljai magyar nyelvközösségben egy egész disszertáció tárgya lehetne. A nyelvváltozat összes sajátos és jellegzetes jelenségének vizsgálata túlmutat e munka keretein. Ennek ellenére, természetesen a teljesség igénye nélkül, megpróbálom áttekinteni a nyelvhasználatnak a bilingvizmusból adódó néhány törvényszerű következményét.

Ha egy személy bilingvis közösségben él és maga is bilingvis, a kétnyelvűség különböző hatásai regisztrálhatóak a személy nyelvhasználatában és viselkedésében, amelyek nagy része a nyelvközösség egé-

szére is érvényes. A nyelvhasználatban felfedezhető jelenségek a kétnyelvűség külső jelei, a magatartásbeliek pedig a hatás belső következményei.

A) Külső hatás

a) Lexikális hatás

A kétnyelvűség hatása leginkább a bilingvis nyelvközösség szókincsében regisztrálható vagy ott a legkönnyebben észrevehető. Különböző okok miatt a beszélők anyanyelvében a második nyelvből származó idegen lexikai elemek tűnnek fel. Ezek a kölcsönszók.

Kölcsönszók megjelenhetnek az alapnyelvben a megnevezés kényszere következtében, direkt kölcsönzés eredményeképpen és az interferencia vagy a mindennapi használat miatt.

A megnevezés kényszere következtében „importált” kölcsönszókról akkor beszélünk, amikor olyan új tárgyakkal vagy fogalmakkal találkozunk a kétnyelvű beszélő, amelyeknek anyanyelvi megfelelőjét nem ismeri vagy azt nem tartja pontosnak az új fogalom, tárgy jelölésére. Ilyenek általában a két (nyelv)közösség eltérő társadalmi, politikai, gazdasági rendjéből adódnak. Például:

gorsovet [orosz mozaikszó] = városi tanács; magyarországi megfelelője: városi önkormányzat.

rajon [orosz] = járás; magyarországi megfelelője: kerület, körzet

oblaszty [orosz] = terület; magyarországi megfelelője: megye.

vojenkomát [orosz mozaikszó] = sorozóbizottság; magyarországi megfelelője: katonai parancsnokság.

zacsot [orosz] = szigorlat; magyarországi megfelelője: beírás (egyetemi leckeönyvbe).

Direkt kölcsönzés történik akkor, amikor a kétnyelvű beszélő jelentésárnyalatnyi különbséget érez a kölcsönszó és anyanyelvi megfelelője között, ezért az előbbit mondandója színesítésére, esetleg pontosítására, vagyis stíluseszközként használja, úgy, hogy idegen voltát ismeri. Például:

bábuska [orosz] = nagyanyó. „Nézd ezt a bábuskát!” (élőbeszéd) Itt: idős nő, tréfásan.

nacsálnyk [orosz] = főnök. „Itt van már a nacsálnyk!” (élőbeszéd) Itt: feljebbvaló, gúnyosan, ironikusan.

prázdnyikol [orosz + igeképző] = ünnepel. „Hogy *prázdnyikoltatok?*”

(élőbeszéd) Itt: állami ünnep.

továriscs [orosz] = elvtárs. „Vigyázzatok, jön a *továriscs!*” (élőbeszéd) Itt: a hatalom embere.

A mindennapi használat miatt bekerült kölcsönszók a megszokás eredményei. Olyan szavak ezek, amelyeket a bilingvis nyelvközösségben élők naponta használnak munkájuk során, bevásárlás közben, a szomszédokkal való kommunikációban stb. A beszélő ismeri ezek magyar megfelelőjét, de mivel élőnyelvi használatukra ritkán kerül sor, a passzív szókinszbe kerültek át. Például:

bulocska [orosz] = zsemle

jászli [orosz] = bölcsőde

práva [orosz] = gépkocsivezetői jogosítvány

szok [orosz] = gyümölcsle

váfli [orosz] = ostya

A kölcsönszók tematikájuk szerint is csoportosíthatóak. Én csupán a három legjellemzőbb és legnagyobb csoportot különítettem el.

A társadalmi–politikai élet kölcsönszói, például:

dogovor [orosz] = szerződés

profszozuz [orosz mozaikszó] = szakszervezet

szekretár [orosz] = titkár

usztáv [orosz] = alapszabály

zakon [orosz] = törvény

A mindennapi élet kölcsönszói, például:

bánka [orosz] = üveg

kriska [orosz] = műanyag fedő

pácska [orosz] = csomag (pl. dohány)

plávki [orosz] = úszónadrág

remont [orosz] = javítás, tatarozás

szetka [orosz] = szatyor

szosziszki [orosz] = virsli

szprávka [orosz] = igazolás

sztolova [orosz] = étkezde

univermág [orosz mozaikszó] = áruház

A különböző szakmák kölcsönszói, például:

gájka [orosz] = csavar

porseny [orosz] = dugattyú

szamoszvál [orosz] = billenő kocsi
 vipiszka [orosz] = kivonat
 inventár [orosz] = leltár
 tehnoruk [orosz mozaikszó] = műszaki vezető
 sztrojka [orosz] = építkezés
 diktánt [orosz] = tollbamondás
 izlozsenyije [orosz] = tartalomírás
 polkovnyik [orosz] = ezredes

A tükörszók is a teljes vagy részleges kétnyelvűség természetes velejárói, akárcsak a tükörjelentések. Idegenszerűségüket a kárpátaljai magyar bilingvis beszélők az orosz/ukrán nyelvből ismert képzet és a magyar elemek miatt nem érzik. Jó néhány tükörkifejezés él a kárpátaljai regionális magyar köznyelvben. Például:

a szocializmus országai = szocialista országok

orosz eredeti: страны социализма

(telefonon) csenget = telefonál

orosz eredeti: звонит по телефону

cseréli a pénzt = váltja a pénzt

orosz eredeti: меняет деньги

dolgozik a lift = működik a lift

orosz eredeti: работает лифт

dolgozik a bolt = nyitva van

orosz eredeti: работает магазин

leadja a vizsgát = leteszi a vizsgát

orosz eredeti: сдаёт экзамен

fogadja a vizsgát = vizsgáztat

orosz eredeti: принимает экзамен

leestem = elestem

orosz eredeti: упал

ránősült = feleségül vette

orosz eredeti: женился на ней

kiíratni az újságot = előfizetni

orosz eredeti: выписать газету

b) Morfológikus hatás

Az átvett kölcsönszók általános elterjedésének egyik előfeltétele, hogy alaktanilag beépüljenek a magyar nyelvtani rendszerbe. Ha megvizsgáljuk a kárpátaljai regionális magyar köznyelv kölcsönszóit, megállapíthatjuk, hogy használatuk a magyar nyelv törvényszerűségeinek megfelelően történik. Mindegyik toldalékolható, mondatba foglalható, a

toldalékok a magyar hangrendi harmóniának megfelelően illeszkednek a tőhöz. Például (a példamondatok az élőbeszédből valók):

Illativusi rag:

Megyek a szágyikba a gyerekért. [= óvodába]

Inessivusi rag:

A bolnyicában voltam [= kórházban]

Elativusi rag:

A bányából jövök. [= fürdőből]

Accusativusi rag:

Olvastam az objavlennyjét. [= hirdetményt]

Delativusi rag:

Az otpuszkról beszélgettünk [= szabadságról]

Terminativusi rag:

A gasztronómig menjen, ott forduljon jobbra. [= élelmiszerboltig]

Allativusi rag:

Hozzászóltam a dokládhöz. [= beszámolóhoz]

A kölcsönszók olyannyira beépültek szókincsünkbe, hogy új szavak alapjául is szolgálhatnak. Például:

Kölcsönszó + denominális nomenképző:

pápka + s = *pápkás* [irattartó – s]

májka + cska = *májkácska* [trikó – cska]

bánka + nyi = *bánkányi* [befőtt üveg – nyi]

Kölcsönszó + deverbális nomenképző:

migál + ó = *migáló* [villog – ó]

misál + ás = *misálás* [zavar – ás]

remontol + va = *remontolva* [javít – va]

Kölcsönszó + denominális verbumképző:

szekretár + kodik = *szekretárkodik* [titkár – kodik]

bazár + l = *bazárol* [piac – ol]

Kölcsönszó + deverbális verbumképző:

sztoqramoz(ik) + gat = *sztoqramozgat* [deciz – get]

zapiszál + tat = *zapiszáltat* [beír – at]

oformjál + hat = *oformjálhat* [megszövegez – het]

Az oroszból átvett névszók általában változatlan alakban épülnek be nyelvünkbe (сетка – *szetka*; майка – *májka*), ezzel szemben az igék jellemzően már az átvételkor magyar igeképzőt, illetve személyragot kapnak, és a későbbiekben a már eleve magyar toldalékkal ellátott igét toldalékoljuk tovább (мешает – *misál*; гуляет – *gulyálok, sétálok*).

Az oroszból/ukránból átvett igékhez igekötő is járulhat:

megremontol = megjavít,

bemisál = közbejön vmi zavaró.

Bizonyos esetekben, amikor az átadó nyelv (második nyelv) és az átvevő nyelv (anyanyelv) lexikájában egyaránt (és egyazon jelentésben) használatos egy-egy mindkét nyelvben idegen eredetű szó, az átvevő nyelv (esetünkben nyelvváltozat) a bilingvizmus hatására nem az idegen szónak az anyanyelvben megrögződött formáját használja, hanem analóg módon a második nyelvben meghonosodott alakot veszi át. Ilyenkor a szláv nyelvtörvényeknek megfelelően a szóvégi latin szuffixum lekopik, így sajátos szóalakváltozatok jönnek létre. Például (a példamondatok az élőbeszédből valók):

diploma helyett – *diplom*

[A végzősök megkapták a *diplomot*.]

infarktus helyett – *infarkt*

[Józsi bácsi tegnap *infarkt*ot kapott.]

agronómus helyett – *agronóm*

[A szomszédom az új *agronóm* a kolhozban.]

szeminárium helyett – *szeminár*

[Holnap *szeminárunk* lesz orosz nyelvből.]

dokumentum helyett – *dokument*

[Te már beadta a *dokumenteket*?] stb.

Néha az analógia fordítva is hat. Például az orosz nyelv az utcaneveket birtokjelezi: *ul. Kirova*, vagy ami minden településen volt, *ul. Lenina*, vagyis *Kirov utcája*, *Lenin utcája*. Ezért a kárpátaljai magyar bilingvis beszélők nagy részénél a fentiek analógiájára nem *Kirov út* és *Lenin út*, hanem *Kirova utca* és *Lenina utca* fordul elő.

A bilingvis környezet jelentős hatást gyakorol a kárpátaljai magyar regionális nyelvváltozat hangállományára, fonetikai rendszerére és a

beszélők mondatszerkesztésére. Megfigyelhető például a hosszú magánhangzók és mássalhangzók kopása, illetve rövidülése, az idegen hatásra kialakuló fonémavariánsok, a szabad hangsúly megjelenése a magyar kötött hangsúllyal szemben stb.

A magyarban az igei személyragok utalnak a cselekvő személyére és számára, ezért névmásokkal történő hangsúlyozásukra általában nincs szükség. Az orosz nyelvben nincs meg ez a sajátosság, ezért a kárpátaljai magyar beszédre jellemző a névmások túlzott és indokolatlan használata is.

B) Belső hatás

A kétnyelvűség pszichikailag is hatást gyakorol a bilingvis közösségre. Ha például a bilingvis beszélő kétnyelvű társaságban egy olyan történetet ad elő, amelynek szereplői nem az adott társaság anyanyelvén, hanem második nyelvén érintkeztek egymással, és a mesélő meggyőzőbbé, hitelesebbé akarja tenni előadását, ezt gyakran nyelvváltással éri el (vö. Lanstyák 1992:41: „ha egy adatközlő egy történet színes előadására törekszik, előfordulhat, hogy a történetben elhangzott párbeszéd idézésekor a szereplők hanghordozását, kiejtését, szóválasztását is utánozza. A kétnyelvűek esetében ez nyelvváltással is járhat, ha a párbeszéd más nyelven hangzottak el, mint az elbeszélés nyelve.” Szintén a kétnyelvűség hatásának tudható be, hogy hivatalos helyen vagy ismeretlen személy megszólításakor általában az orosz/ukrán nyelvet használják a kárpátaljai magyar beszélők.

7. A független Ukrajna kikiáltása óta az ukrán a hivatalos államnyelv Kárpátalján. Hogy az ukránság hatalmi helyzetbe kerülése és az ukrán államnyelvvé való emelkedése milyen presztízs-eltolódásokat idéz elő az ukrán és az orosz nyelv között, s ez milyen hatással lesz majd a kárpátaljai magyarság kétnyelvűségére, nem tudjuk. Ez talán egy újabb tanulmány témája lesz. Az azonban figyelemre méltó, hogy vannak olyan kölcsönszók, amelyek orosz és ukrán alakja egyaránt használatos a kárpátaljai magyar kétnyelvű beszélők körében. Pl. *vedomoszty* [orosz] – *vidomoszty* [ukrán] = kimutatás, *zajavlenyije* [orosz] – *zajáva* [ukrán] = kérvény, *sztolova* [orosz] – *jidálnya* [ukrán] = étkezde.

IRODALOM

- Ágoston Mihály (1990). *Rendszerbomlás? Nyelvhasználatunk zavarai*. Nyelvművelő füzetek. Újvidék: Fórum.
- Balogh Lajos – Kontra Miklós szerk. (1991). *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Balogh Lajos (1993). A magyar nyelv Kárpátalján. In: *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*, 107–121. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Bartha Csilla (1991). Erdélyi menekültek magyar nyelvi viszontagságai. *Regio* 91/I:77–87.
- Botlik József – Dupka György (1991). *Ez hát a hon...* Mandátum–Universum.
- Botlik József – Dupka György (1993). *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest: Intermix Kiadó.
- Fodor István (1992). *A magyarság születése (Magyarország Krónikája I.)*. Adams Kiadó.
- Gal, Susan (1991). Kódváltás és öntudat az európai periférián. In: *Kontra* (1991:123–157).
- Gal, Susan (1991). Mi a nyelvcseré és hogyan történik? *Regio* 91/1:66–76.
- Kontra Miklós szerk. (1991). *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- Lanstyák István (1992). A magyar–szlovák kétnyelvűség kutatásának néhány módszertani kérdéséről. In: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. 2. Budapest: Pszicholingva Nyelviskola.
- Lanstyák István (1991). A szlovák nyelv árnyékában. (A magyar nyelv helyzete Cseh–szlovákiában 1918–1991). In: *Kontra* (1991:11–72).
- Lizanec P.M. (1970). *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyaga alapján)*. Egyetemi jegyzet. Ungvár.
- Molnár Csikós László (1991). Neologizmusok a jugoszláviai magyar regionális köznyelvben, in: Balogh – Kontra (1991:156–163).
- Orosz Ildikó (1992). Non scholae, sed vitae... In: *Extra Hungariam*. A Hatodik Síp antológiája. Budapest–Ungvár.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1991) A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio* 91/3:166–173.
- Zsilák Mária (1992). Identitástudat – nyelvátörökítés. In: *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében*. 2. Budapest: Pszicholingva Nyelviskola.